

Тайға-чазыларда чуртапчатхан нимелерденер

Хакасияның тайға-чазыларында көп аймах аң-хустар, хурт-хоостар чуртапча.

Хакас чирі хустарға пай. Хакасияда үс чүс он пис аймах хус учурапча. Оларның аразында аатты, кеергенні, киикчінні, таанны, парчыхты, кичегейні, көгізекті, көөкті, күркүні, харачхайны, хара хусты, көгілдіні, тасханы адирға чарир. Пу үс чүс азыра хустың хай піреезі хысхызын Хакас чирінде хыстапча, пасхалары, тізең, чылығ чирлерзер парыбысчалар. Тайға-чазыларда хыстапчатхан хустарға хатығ соохтарда тың соохха тоңарға килісче. Хысхызына Хакасияда пір чүс он аймах хус халча, пу санға силейлер, сымнар, торлаңалар, саасханнар, харғалар паза олардаң даа пасхалары кірчелер.

Хысхызына чылығ чирлерзер парыбысчатхан хустарны ағын хустар тіп адапчалар. Часхызын, чылығ күннер наа ла турыбысса, ағын хустар хатап Хакасиязар айланчалар. Андада Хакасияның тайға-чазыларына аймах-пасха хустарның чалахай сарыннары тол парадыр. Оларның санында турналар, чазы хастары паза өртекттері, парчыхтар, тааннар паза даа пасхалары. Ол туста аалда чуртапчатхан чон айас тигірче учух парифан хустарны удаа көредірлер.

Хакасияның тайға-чазыларында аймах-пасха аңнар даа көп. Олар прайзы санға алыл парғаннар. Хакас чирінде читон алты аймах чоон паза оох-теек аң пар: аба, хундус, күзен, түлгү, пүүр, пулан, сыын. Удаа учурабинчатхан паза чітчеткен аң-хустар Россияның Хызыл книгазына киріл парғаннар. Амғы туста хызыл пүүр, чохыр аң паза табырға Хакасияда пірее-пірее ле учурапчалар. Пістің тайға-чазыларыбыста тоғасчатхан албыға, пулан, сыын, хара хузурух аарлығ паалалчалар. Алында пора хозан, ондатра, норка, тиин Хакас чирінде чох полчаң. Оларны, пасха чирлердең ағылып, мындағы чуртасха көніктіріп, тайға-чазыларға тартханнар. Хундуснаң сас сосха, тізең, піссер хончых чирлердең килгеннер. Хундус мының алнында, XVIII-чі чүс чылда, Хакасияда полтыр, анаң хырыл партыр. Че соонаң ол, хатап пу чирлерге айланып, мында удаа тоғазар полыбысхан. Норканы даа, пасха чирдең ағылып, мындағы тайғаларға көніктіргеннер. Тиин телеуттар чирінде орныххан аңычах полтыр, мының алнында Хакасияның тайғаларында чох полтыр, че амды ол мында иледе көп.

Кимірчектернің дее саны илбек. Оларның аразында өркелер, күскелер, хара паар, көрік.

Көллер паза ағын суғлар палыхтың, өзіп, көптелеріне чахсы чарапчалар. Хакасияда отыс пис аймах палых пар, че олар прайзы мындағы палыхтар ниместер. Чибіргі үс аймах палых хас-хачаннаң мында чуртапча, он ікі аймах палых, тізең, алында мында тоғаспачаң. Оларны, пеер пасха чирлердең ағылып,

өскірчелер. Иң аарлығ палыхтарға саналчалар: сарығ палых, кета, горбуша, форель, хоора, күскүс, пил, пелядь, омуль. Олардаң пасха көзег, сортан, саглах, өлчес, өлен осхас чоон паза оох-теек палыхтар Хакасиядағы көллерде паза ағын суғларда иледе көп.

Хакасияда учурапчатхан хурт-хоостарның аймағын адирға даа сидік. Көзідімге алза, хымысхаларның на аймағы хырыхтаң ас парча. Аарлар даа аймах-пасха поладырлар, көзідімге алза, мөөт пирчеткен аар, чалаас аар, түктіг аар. Чалаас аарны піреезі сахчаң аар тіп адапчалар. Хурт-хоостарның нинченче пасха көп азахтар, хара хурттар, ірімчіктер пар.

Чылысхыларның аймаа алтаа читче, че иң удаа чыланнар, килескілер учурапчалар.

Хустар

аат – kızıl ördek
кеерген – orman kargası
киикчін - kartal
таан - küçük karga
парчих - siğircik
кичегей - tepeli kuş
көгізек - baştankara
көөк - gugukluk
күркү - orman tavuğu
харачхай - kırlangıç
хара хус - kartal
көгілді - su çulluğu
тасха - baykuş
силей - keklik
сымна - keklik
торлана - keklik
саасхан - saksagan
харға - karga
өртек - ördek

Палыхтар

сарығ палых - mersin balığı
кета - somon
горбуша - bembe somon balığı
форель - alabalık
хоора - gölge balığı
күскүс - ?
пил - ?
пелядь - ?
омуль - ?
көзег - havuz balığı

Аңнар

хундус - kunduz
күзен - dağgelinciği
түлгү - tilki
пүүр - kurt
пулан - kanada geyiği
сыын - sibirya geyiği
чохыр аң - vaşak
табырғы - misk geyiği
албыға - samur
хара хузурух - ermin
хозан - tavşan
ондатра - misk sıcan
норка - vizon
тиин - sincap
сас сосха, хабан - yaban domuzu

кимірчектер - kemirgenler

өрке – dağ sıcanı
күске - fare
хара паар - hamster
көрік - çizgili sincap

Хурт-хоостар - haşaratlar

хымысха - karınca
аар - arı
мөөт ары - bal arısı
чалаас аар - eşekarısı
түктіг аар – uaban arısı
көп азах - kırkayak
хара хурт - bocek
ірімчік - örümcek

сортан - pike
сағлақ, өлчес - ?
өлен - ?

Чылысхылар - sürüngenler
чылан - yılan
килескі - kertenkele

Идер тоғыстар

1. Текстті түрк тіліне тілбестенер.

2. Сурығларға нандырыңар.

1. Хайдағ хустар ағынға парыбысчалар? Сіреп оларны пілчезер бе?
2. Хакасияда нинче аймах хус учурапча?
3. Хысхызына Хакасияда нинче аймах хус халча?
4. Хайдағ хустар Хакасияда хысхызына халчалар?
5. Хысхызына чылығ чирлерзер парыбысчатхан хустарны хайдағ хустар тіп адапчалар?
6. Хакас чирінде нинче аймах чоон паза оох-теек аң пар? Піреезін адаглап пиріңер.
7. Амғы туста хайдағ аңнар Хакасияда пірее-пірее ле учурапчалар?
8. Алында хайдағ аңнарХакас чирінде чох полчаң?
9. Хайдағ кимірчектер пар Хакасияда?
10. Хакасияда нинче аймах палых пар?
11. Хайдағ палыхтар Хакасиядағы көллерде паза ағын суғларда илееде көп?
12. Хайдағ палыхтар иң аарлығ палыхтарға саналчалар?
13. Хайдағ хурт-хоостарның аймағы хырыхтаң ас парча?
14. Чалаас арны піреезі хайди адапчалар?
15. Чылысхыларның аймаа нинчее читче?

3. Текстте тоғасхан палыхтар, чылысхылар, хурт-хоостар, аңнар, хустар аттарын пирілген пис аймах пөлікке чар салыңар:

Палыхтар	Чылысхылар	Хурт-хоостар	Аңнар	Хустар

4. Пос чирлерге киректелчеткен хозымнар кире пас салыңар, оларның үстүнде нименің хозымы полчатханын пазыңар.

1. Хакасия ___ үс чүс он пис аймах хус учурап ___. Оларның аразында аат ___,

кеерген ____, киикчін ____, таан ____, парчых ____, кичегей ____, көгізек ____, көөк ____, күркү ____, харачхай ____, хара хус ____, көгілді ____, тасха ____, адирға чарир.

2. Тайға-чазылар ____, хыстапчатхан хустар ____, хатығ соохтар ____, тың соохха тоңарға киліс ____,.

3. Хундус мының алнында, XVIII-чі чүс чылда, Хакасия ____, полтыр, анаң хырыл пар ____,.

4. Хундус ____, сас сосха, тізең, піс ____, хончых чирлер ____, килген ____,.

5. Олар ____, пасха көзег, сорган, саглах, өлчөс, өлен осхас чоон паза оох-теек палых ____, Хакасиядағы көллер ____, паза ағын суғлар ____, илееде көп.

6. Хакасия ____, учурапчатхан хурт-хоостар ____, аймағы ____, адирға даа сидік.

7. Чылысхылар ____, аймаа алтаа чит ____, че иң удаа чылан ____, килескі ____, учурапча ____,.

Ибдегі тоғыс: Пирілген кизектернің пірсін таллап, көрбин чоохтап пиріңер.

1. Хакас чирі хустарға пай.
2. Хакасияның тайға-чазыларында аймах-пасха аңнар даа көп.
3. Хакасиядағы палыхтар.
4. Хакасияда учурапчатхан кимірчектер, хурт-хоостар паза чылысхылар.

Тузаланған литература

1. Ekrem Arıkoğlu. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.
2. Абумова О.Д., Боргоякова Т.Н., Чанков Д.И. Хакас тілі (хығырчаң книга). - Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2005. - 116 с.
3. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстік. - Новосибирск: Наука, 2006. - 1114 с.
4. Газета «Хабар»: <http://khakaschiry.ru>